

Josef DOHNAL
(Brno)

Model světa jako areálově spoluurčovaný fenomén

Модель мира как ареально совместно определяемый феномен

Статья посвящена вопросу исходного пункта для изучения, описания и динамического наблюдения над моделями мира, которые имеют место в литературных произведениях. По И. Тэнзу модели мира определяются тремя основными факторами – расой, средой и историческим моментом. Генетические исследования, однако, показывают, что «чистой» расы в мире не найти; значит, один из исходных пунктов его триадической модели «не функционирует».

Кажется, что таким исходным пунктом для изучения моделей мира могла бы стать категория широко понимаемой культуры – она является с точки зрения времени довольно постоянным, долгое время действующим социальным фактором. Изменения в ней происходят, как правило, довольно медленно и отражают меняющиеся условия физического и психического бытия человека. Культура всегда связана с географически определенной средой, с ареалом, в котором сложились условия для именно такого типа культуры.

Под культурой понимается синергическое целое, включающее социальные и индивидуальные физические, материальные, инструментальные и психические интеракции человека с внешней средой. Тогда можно понять формирование не только культур, но и субкультур в рамках данной культуры. Это помогает динамическому взаимодействию (суб)культур, которое считается (в настоящее время и в нашей культуре) обогащающим и прогрессивным явлением. Проявления этих динамических взаимодействий входят

в художественные произведения в качестве рефлексии жизненных условий и жизни самой, т.е. в комплексе именно определенной модели мира. Для понимания отдельных моделей мира в литературных произведениях являются в таком случае исходным пунктом не территориальные, а культурные характеристики ареала.

The Model of the World as an Areally Co-Determined Phenomenon

The article deals with the question of how the models of world shown in literary works could be studied, described and followed in their development.

The model of H. Taine which counts on three basic factors – race, environs and historical moment could not fulfil the role of the basic initial point because there is no “pure” race in the world.

Instead of the race the culture defined as synergic complex of both social and individual physical, material, instrumental and psychological interactions of man with his surroundings could be taken into account.

In that way the variety of models of the world within the same culture can be understood as the result of dynamic interaction of (sub)cultures.

Když v šedesátých letech 19. století Hyppolite Taine přemýšlel o tom, jak si vysvětlit specifika uměleckého vyjádření (ve *Filosofii umění* ho zajímalo hlavně výtvarné umění, ale platnost svých názorů potvrdil i v úvodu k *Dějínám anglické literatury*¹), dospěl ke známým třem faktorům, jimž připisoval různou míru trvání. Nejdlouhodobější pro něj byly prvky rasové, tedy specifika vlastní určité, dnes bychom řekli národnostní skupině, národu. Na střední příčku postavil vliv prostředí, ve kterém daná národnostní skupina relativně dlouho žije a které ji nenásilně formuje; třetím prvkem pro něho byl časový faktor, dějinný moment, tedy určitý časový výsek, který předchází dva prvky jakoby dodefinovával, neboť ani jeden z nich Taine nechápal jako neměnný a nezměnitelný. Z těchto tří prvků francouzský teoretik umění odvozoval charakter ať již vlámského či italského malířství nebo anglické literatury – činil tak, pravda, celkem mechanisticky, ale budiž mu to prominuto, taková byla doba, tedy: tak jej ovlivňoval dějinný moment, ve kterém svoji teorii rozvíjel. Nadlouho tím ovlivnil celou řadu následovníků, mezi jinými i F. X. Šaldu.

Z výše uvedeného plyne, že Taine byl jedním z těch, kdo se, jak bychom dnes řekli, areálovým studiím věnoval jako jeden z prvních, aniž tušil, že to jednou bude dokonce studijní obor na vysokých školách a jeden z trendů studia nejen umění. Předjal tím však to, že nelze pravděpodobně uvažovat o umění (jako ostatně o

¹ Viz Taine, H.: *Dějiny anglické literatury*. In: Taine H.: *Studie o dějínách a umění*. Praha 1978, s. 87–145.

Model světa

žádném z fenoménů spjatých s lidskou činností) mimo prostor a čas, mimo konkrétní situaci vzniklou na půdorysu, který nelze obejít a který je tedy *conditio sine qua non* pro vznik a vývoj jakéhokoli sociálního a kulturního fenoménu. Navzdory tím však položil základní otázku, na kterou dostal už za svého života odpověď, která se mu jistě nelíbila: Émile Hennequin jeho koncepci rozbil, když ukázal, že ve francouzské literatuře v téže době a v tomtéž prostředí vznikala díla výrazně odlišná. Zasadil tak sice ránu výrazně mechanistické koncepci Taineově, nastolil však současně otázku, jak je to možné. Jeho estopsychologická koncepce je pak založena na tom, že lidská psychika je tím dalším konstitutivním faktorem, který je třeba vzít v úvahu, neboť příslušnost ke stejné rase, pobyt ve stejném prostředí a v tomtéž čase ještě nemusí znamenat a také velmi často neznamená tíhnutí k těmto uměleckému myšlení.²

Dnešní literární historik či teoretik má určitě podstatně více informací. Ví, že to s Taineovým pojetím rasy nebude vůbec jednoduché: genetikové prokázali, že co se našich genů týká, mísení národů vedlo k tomu, že na světě už dávno zřejmě žádná „čistá“ rasa neexistuje. Neexistuje proto zřejmě ani žádný „jednotný národ“, entita složená z jedinců podobného genetického původu. Zvláště poslední dvě století intenzivně napomáhají tomu, aby bylo dovršeno to, co započalo dávno mísením jednotlivých genetických skupin, takže dnešní národy jsou národy geneticky natolik smíšenými, že, obávám se, rasové odlišnosti vystupují mnohdy jako zástupné – reprezentují tak spíše sociální nebo kulturní aspekty, někdy možná dokonce fungují jako jistý krycí faktor, za který se schovávají jiné, někdy méně zjevné sociální či kulturní důvody.³

Není-li čisté rasy, znamená to zhroucení Taineovy koncepce? Domnívám se, že nikoli. Pořád ještě zůstávají dva důležité faktory, a to prostředí a dějinný moment – a samozřejmě onen psychický aspekt přidaný Hennequinem. Jestliže je lidstvo nikoli geneticky homogenní, leč geneticky významně promísený celek, pak ony další faktory mohou nabýt na důležitosti; geneticky nepříliš od sebe odlišná lidská „podstata“ se poddává působení právě oněch dalších faktorů, k nimž budiž přidán další, možná svým fundamentálním významem Taineovu rasu nahrazující, totiž kultura v nejširším smyslu tohoto slova, tak, jak ji chápe např. J. Šmajš. Jeho postesknutí „Zdálo by se, že formativní vliv kultury na člověka – na rozdíl od formativního vlivu přírody – bude v naší antropocentricky orientované společnosti dostatečně teoreticky objasněn. Ale není tomu tak. Důvodem je nejen neujasněný

² Hennequine, E.: *Vědecká kritika*. Praha 1896.

³ Boj černochů za rovnoprávnost ve Spojených státech amerických, například, byl podle našeho názoru pohřchu spíše sociálním než rasovým fenoménem; kdyby nebylo od-pírání některých práv na základě barvy pleti, pravděpodobně by se neuskutečnil. Podobně v současnosti tolik diskutovaný „souboj“ tzv. západní civilizace s muslimskou nese spíše znaky sociálního a kulturního soupeření než znaky rasového zápolení.

ontologický statut člověka, nýbrž také málo ujasněný ontologický statut kultury.“⁴ Přímo se tak nabízí nahrazení Taineovy rasy, která se pro moderní dobu ukázala a stále více ukazuje jako nerelevantní, široce chápaným faktorem kultury, která je podstatně stabilnější a může být rovněž považována za činitele, který se vlivem prostředí a dějinného posunu mění, přičemž bez vlivu na ni není ani specifická psychická aktivita lidského rodu.

Pokud bychom kulturu brali jako onen „gruntovní“ faktor, který má tendenci setrvávat a na kterém prostředí a dějinný moment, pokud zachováme Taineovy termíny, mají možnost konat svůj modifikující vliv, otevíral by se nám prostor pro to, abychom si v daleko větší míře začínali všimnout takových jevů, jako je například podivuhodné rozšíření nejrůznějších uměleckých směrů v rámci dané kultury. Jako příklad můžeme vzít z minulosti např. romantismus. Nepůjde nám v tuto chvíli o pokus definovat jeho charakteristiky jako uměleckého směru, ale o fakt, že se postupně „přeléval“ z jedné národní subkultury do druhé v rámci evropského kulturního kontinua. Evropský kulturní prostor tak v průběhu konce 18. a téměř celého 19. století zažívá „zásah“ romantismem – a je celkem jedno, jde-li Němce Novalise (vlastně Georga Friedricha Philippa, svobodného pána z Hardenbergu), Poláka Adama Mickiewicze, geneticky zajisté velmi zajímavého Alexandra Sergejeviče Puškina či o anglického lorda Byrona nebo našeho Karla Hynka Máchu. Jistě můžeme namítnout, že romantismus nebyl jednoduším uměleckým směrem, jenže tím rozhodně neřekneme, že se od jiných kulturních směrů nelišil a že neměl své místo v jednotlivých národních (sub)kulturách. Naopak – měl, přecházel z jedné do druhé, zasahoval některé z nich téměř současně, jiné se zpožděním. Přinášel určitý životní pocit. Pro evropské myšlení a pro jeho na křesťanství založenou kulturu znamenal v nové formě příklon k subjektu, k jeho nitru, k individuaci až individualismu. Nejprve v západní Evropě, s malým odstupem ve východní, později ve střední a ještě později v jihovýchodním evropském prostředí. A protože k dané kultuře přináležela v té době už i Amerika, zasáhl i ji.

I v tomto bodě však vznikají jisté pochybnosti: jak že je to s oním *prostředím*, o kterém Taine mluví tak přesvědčivě ve své *Filosofii umění*? Je to trochu záhada: Taine pojmenovává prostředí jednoznačně jako přírodní záležitost – ať již mluví o Nizozemsku či o Itálii. A přitom vždy propojuje přírodu, tedy co do vztahu člověku vnější prvky, s lidmi, aniž by ovšem kdy řekl *verbis expressis*, že jde o natolik těsné propojení obou faktorů, že vytváří specifický model soužití a intenzivní nepřerušované interakce psychického a sociálního člověka s vnějším prostředím (a to i přesto, že mluví např. o *morální teplotuře*).

I romantismus byl – minimálně – dvojitý, ten Byronův a ten Novalisův. Tady se právě projevil subjektivní faktor – až bychom možná mohli mluvit o romantismu

⁴ Šmajš, J.: *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha 2008, s. 240.

Model světa

introvertovaném a extravertovaném, i když častěji se používají jiná označení. Každopádně se tu základní evropská kulturní matérie přetavuje do konkrétnější, byť ne tak trvanlivé podoby subjekt-objektových vztahů, jež pak mohou být již nikoli jednotné, ale rozrůzněné, neboť interakce základů a na ně navrstvených jejich konkrétních dobových (zde je Taineův *dějinný moment*) projevů, potvrzování či zpochybňování, polemiky či přímého odmítání vede ke vzniku jistého *modelu světa*, který se pak stává konkretizovaným projevem amalgamu tří faktorů, jež nelze oddělit a jež se tak přetavují do relativně konkrétního, ale také relativně nestabilního, dynamického modelu světa, který v dané kultuře vzniká za jistého subjekt-objektového vztahu definovaného časově vymezeným úsekem.

Můžeme tak i o modelu světa mluvit jako o něčem, co těsně souvisí s areálem. Je-li areál kulturně homogenní, model světa, který na něm zcela samozřejmě stává, na jeho tradicích buduje své základy a v jeho rámci se rozvíjí, dostává šanci být rovněž homogennější. A naopak: čím kulturně nehomogennější je areál, tím disparátnější modely světa obsahuje. Stačí se jen podívat na současnou Evropu: odklon od tradičních kulturních hodnot, jejich zpochybnění stejně jako průnik jiných kulturních prvků, vytvářejí podmínky pro jednak různorodější, jednak sociálně i prostorově diferencovanější projevy ústící do výrazně odlišných modelů světa, které jsou nejen připouštěny jako možné a stejně hodnotné, nýbrž jsou dokonce pro svoji tolik ceněnou (nebo snad už často přeceňovanou?) originalitu vyhledávány a hodnoceny – nejsou proto odvrhovány a kaceřovány, nýbrž jsou nejen trpěny, ale mnohdy podporovány, vyhledávány, někdy snad i uměle živěny a různými formami kulturní resuscitace udržovány při životě.

Pluralita modelů světa se pak, nikoli paradoxně, stává zdrojem impulsů ke změně kulturních stereotypů, čímž se kruh uzavírá: dobově konkrétní, sociálně a prostorově vymezené zpětně působí na svoje podloží, tedy na kulturu v užším i širokém významu toho slova. Nikoli tedy rasový základ, jak se domníval Taine, ale kulturní základ je třeba považovat za východisko pro sledování různých modelů světa. Přeskupení základních charakteristik té které kultury, především pak jejich hodnotových základů, je dynamickým procesem, který probíhá v příslušném areálu, ať již synchronně (v jistém „ohnisku“ daného areálu) či diachronně (tam, kde – většinou na okrajích „ohniska“ – následně probíhá podobný vývoj, který výchozí model světa spíše kopíruje či jen poněkud, a to nikoli zásadně, modifikuje). Chceme-li tedy sledovat modely světa předávané nám uměleckými artefakty, a hodláme-li je považovat po vzoru Alexandra Nikolajeviče Veselovského za sociálně a kulturně podmíněné, pak se bez studia areálu a jeho vlivu na kulturní modely světa nedokážeme obejít.

